УДК 811. 161. 2: 81373. 232 (477. 64) »1640»

НЕМОРФОЛОГІЧНІ СПОСОБИ ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРІЗВИЩ ЗА «РЕЄСТРОМ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО 1640 р.»

Ніконорова О.В., студент

Запорізький національний університет

У статті досліджуються прізвищеві назви та прізвища, які утворилися неморфологічним способом . Прізвища цієї групи відображають економічне становище та духовне життя населення українців в минулому. У більшості випадків прізвищева назва (прізвиська) виникли внаслідок лексико-семантичного способу творення.

Ключові слова: антропонім, антропонімійна система, прізвисько, прізвище, прізвищева назва, апелятив.

Никонорова О.В. НЕМОРФОЛОГИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ ПО «РЕЕСТРУ ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО 1640 г.» / Запорожский национальный университет, Украина

В статье исследуются фамильные прозвища и фамилии, которые образовались неморфологическим способом словообразования. Фамилии этой группы отражают общественные отношения в прошлом. В большинстве случаев фамильное прозвание (прозвище) возникло вследствие лексико-семантического способа словообразования.

Ключевые слова: антропоним, антропонимическая система, прозвище, фамильное название, фамилия, апелятив.

Nikonorova O.V. Non MORPHOLOGICAL WAYS OF WORD-FORMATION AFTER ACCORDING TO «THE REGISTER OF 1640» / Zaporozhye national university, Ukraine.

This article investigates family nicknames and surnames which were formed by non morphological way of world-formation. Surnames of this group reflect public relation in the past. In most cases the family nickname appeared in consequence of Lecxico-semantic way of word-formation.

Key words: antroponim, antroponimic system, prozviche (nickname), family name, surname, apelyativ.

Вивчення лексичного багатства пам'яток історії мови сприяє не лише глибокому пізнанню історії, а й позитивно впливає на стан української літературної мови в цілому, допомагає поетапно простежити її формування та становлення.

Дослідження української антропонімії на одному з її історичних зрізів допоможе розкрити способи та засоби ідентифікації людей. Детальний аналіз прізвищ сприяє осмисленню історії та культури народу, його національного характеру, соціальної та політичної структури, побуту, вірувань, роду занять. Тому мета нашого дослідження - виявити та проаналізувати неморфологічні способи творення українських прізвищ за «Реєстром війська Запорізького 1640 р.» (Чигиринського полку та частини Чернігівського).

Сформульована мета актуалізується тим, що українська антропонімія досліджена ще не в усьому, хоча існують статті та дисертації, які розкривають проблемні питання ономастики. Досить ґрунтовно розкрила питання історичного розвитку антропонімів І.Ільченко в дисертації «Антропоніми Нижньої Наддніпрянщини в її історичному розвитку (Надвеликолузький регіон)»; дослідник І.Корнієнко присвятив увагу іншомовним елементам в українському антропоніміконі. С.Грищук у праці «Українська антропонімія в генеральному описі Лівобережної України (1765 – 1769 рр.)» звернув увагу на морфологічні особливості антропонімів. Лексичну базу прізвищ у дисертації «Лексична база прізвищ Війська Запорізького за «Реєстром Війська Запорізького 1649 р.» досліджувала О.Домбровська. Однак нині існує потреба переглянути окремі положення у зв'язку із відкриттям нових, у тому числі й лінгво-історичних даних, і доповнити вже існуючі положення із семантики, етимології, морфології, дериватології в царині антропоніміки, особливо історичної.

Поза увагою дослідників залишились прізвища, що утворились неморфологічними способами: лексико-семантичним, лексико-синтаксичним та морфолого-синтаксичним.

Проаналізувавши досліджуване нами історичне джерело, ми встановили, що за допомогою неморфологічного способу творення українських прізвищ козаків найчисленнішу групу (96 лексем) становить лексико-семантичний спосіб. У межах цієї групи ми можемо виділити дві підгрупи: онімізація (95 прізвищ) – перенесення семантики загальних назв у власні; та трансонімізація (1 прізвище) – умовна номінація вже існуючих власних назв.

Найчисленнішу групу (23 прізвищеві назви) серед онімізованих становлять антропоніми, які вказують **на рід заняття чи соціальний статус носія прізвища.** Наприклад: соціальний статус: Боярин [1, 37];

торговельна справа: Торговець[1, 41]. Слід зазначити, що вишевказаною справою займалися люди переважно іншої національності – євреї, греки та ін. [2, 59]; сільське господарство: Ювчар [1, 53]; промисли, ремесла та промислові вироби: Пасечникъ [1, 39], Шыло [1, 59], Клепачь [1, 56], Слюсар [1, 31], Ткачь [1, 31], Ковал [1, 34], Тесле [1, 38], Бондар [1, 36], Колоша [1, 29], Куть [1, 39], Мазанка [1, 46], Лопата [1, 65], Топор [1, 63], Смола [1, 43],, Гвоздь [1, 29]; прізвища, що вказують на посаду: Сторож [1, 45]; військовий рід занять: Стрелец [1, 28]; мистецтво: Сурмач [1, 44], Скрипъка [1, 47] (прізвища такого типу походять від назв інструмента, яким володів козак).

Другу групу за кількістю (19 лексем) становлять прізвища, які характеризують людину за **особливістю характеру чи вдачі**, наприклад: Сила [1, 39], Ватага [1, 31], Холод [1, 47], Мороз [1, 47], Хмара [1, 51], Хвост [1, 53], Бида [1, 48], Шкода [1, 47], Завада [1, 44], Причепа [1, 47], НелЬпа [1, 37], Телапня [1, 37], Голод [1, 38], Жлоба [1, 63], Вересчака [1, 44], Говоруха [1, 38], Шуть [1, 51], ВЂтер [1, 43], Дубина [1, 30]. Загальновідомо, що козаки, одразу після приходу на Січ, змінювали своє прізвище або ім'я, а тому дуже часто прізвиська давали за зовнішністю чи ознаками характеру.

Якщо враховувати кількісно-статистичний показник, то наступну групу антнопонімів (14) становлять лексеми, які вказують на **подібність носія прізвища до тварин.** Серед них ми можемо виділити семантико-тематичні підгрупи, які утворилися від назв: диких тварин - Козель [1, 65], Кабан [1, 42], Коть [1, 55]; гризунів – Криса [1, 27]; свійської птиці - Курка [1, 31], Петух [1, 63], Гусакъ [1, 47]; диких птахів – Голубь [1, 35], Чапля [1, 36], Воробець [1, 50], Зозуля [1, 53], Чайка 1.54]; комах – Комар [1, 46], Жукъ [1, 55].

Ще одну групу становлять власні особові імена, які характеризують його першоносія за **певними харчовими вподобаннями** (9 антропонімів). Серед них ми можемо виділити такі семантичні підгрупи: прізвища, які вказують на вподобання носія щодо їжі – Ковбаса [1, 46], Бубликъ[1, 33], Вергун [1, 39], Сало [1, 35], Сметана [1. 35]; антропоніми, які вказують на вподобання носія щодо напоїв – Брага [1, 63], Сироводка [1, 37], Кисель [1, 42] (Кысель [1, 29]).

Такою ж кількісною групою (9 лексем) представлені прізвиська, що вказують на якусь **фізичну ваду чи особливість**: Лапа [1, 46], Нос [1, 42], Горбъ [1, 65], Зубь [1, 30], Пальчикъ [1, 40], Купа [1, 56], Кишька [1, 41], Жила [1, 50] (Жыла [1, 50]).

Наступною групою за кількістю носіїв (8 прізвищ) є антропоніми, які **вказують на якусь подібність до рослин.** Серед них ми виділяємо такі підгрупи: прізвища, що утворилися від назви городини, – Кабак [1, 39], Качан [1, 38], Перець [1, 47], Цыбуля [1, 43], Редька [1, 43]; антропоніми, що утворилися від назв квітів, дерев та ін., – Барвинокъ [1, 36], Кислиця [1, 48], Солома [1, 64].

Окрему групу становлять особові власні імена (їх 6), які утворились від апелятивів **географічного походження**. Серед них ми можемо виділити такі антропоніми: ті, що вказують на національне походження козака: Татарин [1, 46], Москалъ [1, 49], Лях [1, 51], Чехъ [1, 41]; ті, що вказують на територіальне походження носія прізвища. Причому перша підгрупа характеризує особу, що походить родом із території, яка знаходиться поблизу діброви: Дуброва [1, 43]; друга підгрупа вказує на те, що першоносій не мав певного місця проживання: Путивець [1, 31] (тобто «шлях»).

Іще рідше (3 випадки) зустрічаються антропоніми, які **характеризують першоносія за певними родовими ознаками**: Бабка [1, 39] (хоча, можна припустити, що людина мала у своєму характері певні жіночі риси, які спричинили появу такого глузливого, на наш погляд, прізвища для козака), Дядько [1, 57], Сирота [1, 30].

Найменшу за кількістю групу (2 прізвища) становлять антропоніми, які виділяють носія за якоюсь **виразною ознакою у зовнішності:** Кудря [1, 34], Волос [1, 34].

Трапляється й такий антропонім як Кукла [1, 32], який стоїть осібно посеред вищезазначених семантичних груп, бо значення його можна трактувати по-різному: за ознаками у зовнішності (гарний, як кукла (лялька), вказує на рід заняття (майструвати ляльок), за якостями вдачі чи характеру (першоносій був незграбний чи не розумний, як лялька)).

Серед трансомонімів ми можемо виділити антропоніми,які характеризують носія щодо його **географічного походження**, а точніше, вказують на те, що першоносій проживав поблизу річки: Дунай [1, 52].

Морфолого-синтаксичний спосіб твореня (конверсія) засвідчений при твореннні 20-ти прізвищ. Найчисленнішу групу антропонімів (16) становлять особові власні імена, утворені шляхом субстантивації (перехід іншої частини мови (прикметника) в іменник). Серед них ми можемо виділити такі підгрупи: прізвища, які **характеризують людину за зовнішністю або вказують на якусь фізичну ваду** (таких лексем нараховуємо 10): БЂлыи [1, 41], Усатыи [1, 38], Рудыи [1, 29], Лысыи [1, 41], Довгыи [1, 29], Худыи [1, 34], Гладкии [1, 38], Товстыи [1, 43], Малии [1, 44], Губатыи [1, 44]; власні особові імена, які **характеризують людину за особливістю характеру чи вдачі** (2 прізвища): Лютыи [1, 65], Кислыи [1, 42].

Антропоніми, які утворились від **апелятивів географічного походження** (2 лексеми) Причому в одну підгрупу входять ті, які вказують, що їх першоносії жили поблизу річки, ставу чи моря: Бережныи [1, 43], а друга характеризує носія, який жив поблизу лугу: Луговыи [1, 50].

Одинично засвідчене власне ім'я, яке характеризує людину щодо її **віку**: Старыи [1, 42].

Антропоніми, які пов'язані з **релігійною практикою**, а саме ті, що походять від назви релігійних свят представлені одиничним прикладом: Великодныи [1, 43]. Поява прізвищ такого типу пояснюється тим, що християнські традиції глибоко вкорінилися в суспільно-побутове життя Запорізької Січі. Зважаючи на особливості своєї релігійності, козаки вважали за обов'язок брати участь у богослужіннях, релігійних обрядах, але назвиська і прізвища, пов`язані із релігійнвстю, давалися вкрай рідко[2, 59].

Другу за кількістю (3 лексеми) групу антропонімів становлять прізвища, які утворились шляхом адвербіалізації перехід інших частини мови у прислівник). Усі вони характеризують першоносія за **особливостями вдачі**. Наприклад: Стойко [1, 34], Жадан [1, 27], Кохан [1, 50].

І лише одне власне особове ім'я утворене шляхом об'єктивізації. Призвище характеризує носія за його **територіальним походженням**, а точніше вказує на те, що козак не мав (чи не знав) свого місця народження: Найден [1, 41]. Також ми можемо висунути теорію, що таке прізвисько козак отримав після тяжкого поранення в бою (цілком імовірно, що його могли підібрати після бою і вилікувати).

Прізвища останньої за кількістю групи (9 антропонімів) утворені лексико-семантичним способом (зрощення). Тут ми маємо виділити такі підгрупи:

Прізвища, що характеризують носія за певними **фізичними вадами** (таких антропонімів 4): Тригубъ [1, 53], Семиволос [1, 41], Кривонос [1, 39], Кривошыи [1, 3]. Другу підгрупу становлять власні найменування (їх 2), які характеризують людину за **ознаками характеру чи вдачі:** Скороходъ [1, 49], Милоданъ [1, 32].

Таку саму за кількістю групу (2) складають прізвища, які характеризують людину за **певнимии родовими ознаками**: Трибратъ [1, 51], Повторабатка [1, 32]. Очевидно, носій останнього прізвища був у півтора разу сильніший, розумніший чи вищий за свого батька.

І лише один антропонім, який вказує на **географічне походження козака**, а саме на те, що, очевидно, першоносій жив поблизу якогось водоймища: Близвода [1, 41].

Аналізовані прізвища є свідченням багатства і розвиненості тогочасної антропонімічної системи староукраїнської мови. Найпродуктивнішим способом творення, серед неморфологічних, є лексико-семантичний (96 прізвищ). Шляхом онімізації утворилось 95 антропонімів, а за допомогою трансонімізації – лише 1 прізвище. Морфолого-синтаксичний спосіб оформив 20 прізвищ. Причому шляхом субстантивації утворилось 16 власних особових назв, адвербіалізації – 3, і лише один антропонім сформувався шляхом об'єктивізації. Найменш продуктивним виявився лексико-синтаксичний спосіб (лише 9 антропонімів).

Необхідно і надалі вивчати антропонімікон народу, у цьому плані варто залучити не тільки історичний матеріал, але й діалектний, що, безперечно, збагатить історію української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Реєстр Війська Запорозького. – К.: Наукова думка, 1995, - С. 25-69.
2. Горпинич В. Сучасна українська мова: морфеміка, словотвір, морфологія. – К.: Вища школа, 1999, - С. 126-133.
3. Домбровська О. Лексична база прізвищ Війська Запорозького за «Реєстром 1649 р.». – Ужгород, 1995, - 24 с.
4. Ільченко І. Козацькі антропоніми в народних думах та піснях // Ономастика та апелятиви. Збірник наукових праць, Дніпропетровськ, ДНУ, - 1999, - вип. 8, - С. 47-52.
5. Ільченко І. Прізвища Надвеликолузького регірну, утворені від назв постійного заняття // Вісник ДНУ. Філологічні науки, - 2004, - №11, -С. 56-63.
6. Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1983, - С. 561-592.